

قبله نماز مسجد، محراب

چکیده:

محراب، از حرب به معنی جایگاه جنگ با شیطان و هوای نفس است. در میانه دیوار قبله مسجد جای دارد، تا نمازگزاران را به سوی کعبه رهنمون باشد. کلمه محراب، چهار مورد در قرآن مجید آمده است، که به معنی منزلگاه و عبادتگاه و جایگاه نماز به کار برده شده است. و این کلمه در ادبیات فارسی نیز جایگاه خاصی دارد، و به معنای قبله و جایگاه نماز، و به منظور تشبیه ابروی یار، به کمان و قوس بالای محراب به کار برده شده که از تقدس و جاذبه نیز برخوردار است. محراب، پیشینه بس دیرینه دارد، که به عنوان جایگاه عبادت و قبله نماز

مسجد در دیوار قبله خود نمایی می کنند. *مطالعات فرسنگی*
و مسجد الحرام، که قلب آن و کعبه است، نیازی به محراب ندارد تا قبله بدان مشخص گردد. زیرا در هر جای مسجد که به نماز ایستند، روبه کعبه که قبله آمل و آرزوی هر مسلمان است، خواهد بود ولی در مساجد و سایر جاها و سرزمینهای اسلامی، برای آن که در دعا و نماز روبه کعبه باشند، به طرف محراب که رو بدان سوی است نماز می خوانند. سابقه دقیق محراب مسجد مدینه، روشن نیست. آنچه مسلم است، در زمان خود پیامبر اکرم (ص) مکانی به نام محراب تعیین نشده بود. و بعدها در دوران خلفاء اقدام به ساختن محراب شد که بیشترین اقوال، آن را به زمان ولید بن عبدالملک نسبت داده اند. مسلمانان، در سرزمینهای مفتوحه، و قربانگاه مسیحیان، محرابی در جهت قبله می ساختند تا شکل و حالت مسجد را پیدانماید، و همه بسوی کعبه دعا و نیایش کنند. و اگر مسجدی نو می ساختند، از همان ابتدا در دیوار قبله، محراب را که نمادی از کعبه بود تعیین می کردند.

در ابتدا، برای ایجاد محراب، یک گودی به نشانه جهت کعبه در دیوار قبله ایجاد می کردند. کم کم محراب تطور یافت و به صورت قوسها و کمانهایی گود

در وسط دیوار در آمد .

که دور آن را با حاشیه های کتیبه ای ، شامل نام خداوند و آیاتی از قرآن مجید زینت می بخشیدند . به طوری که یکی از زیباترین قسمت های مسجد گردید .

و هنرمندان نیز با خلوص نیت و به امید پاداش اخروی ، محراب را مزین به انواع هنرهای معماری ، و خطاطی ، و گچ بریها و کاشیکاریهای زیبایی نمودند که هر بیننده را به اعجاب وامی داشت .

معابد و پرستشگاههای ادیان و مذاهب مختلف دنیا هر یک دارای جای مخصوص و مقدّسی هستند که از حرمت و تقدّس خاصی برخوردار بوده و به عنوان سبیل و شریفترین مکان ، مطرح و مورد احترام می باشند .

محراب مقدّسترین مکان و شریفترین مکان مسجد در دیوار قبله ، همانند قبله نمایی ، شاخص و نمودار قبله هر مسجدی می باشد .

در این مقاله ، محراب با عناوین زیر مورد بررسی و مطالعه قرار می گیرد .

محراب از نظر لغوی

محراب در قرآن و تفاسیر

محراب در ادبیات فارسی

تاریخچه محراب

معماری محراب

محراب از نظر لغوی

محراب از حرب ، بر وزن مفعال ، اسم آلت است مانند مفتاح و مقلاد برای مبالغه . مسجد و جای نماز را محراب می خوانند که آن جایگاه کارزار با شیطان است محراب مکان ترسناکی است همانند لانه و پناهگاه شیر و محراب ، لانه شیر است^۱ . برخی گفته اند ، محراب را به این خاطر محراب می گویند که در آن جا محاربه و جنگ شیطان و هوای نفس با عقل است و نیز چون آدمی

۱- لسان العرب ذیل کلمه حرب .

باید در چنان جایی خود را از شغل‌های دنیوی و تفرقه‌خواطردور سازد، لذا به آن محراب می‌گویند.^۱
 پس محراب یعنی جنگ‌گاه و به معنی مرد بسیار جنگاور و دلیر به صورت مبالغه نیز
 به کار رفته است. محرابی با لکسر فارسی: نوعی از شمشیر، به معنی مسجد نیز آمده است.^۲
 برخی دیگر گفته‌اند اصل در معنای آن «محراب‌البیت» یعنی صدر مجلس آن بوده، سپس
 به مناسبت، به صدر مسجد هم «محراب» گفته‌اند. بعضی دیگر عکس آن را اظهار داشته و
 گفته‌اند «محراب» به حسب اصل، محراب مسجد یعنی صدر آن را گفته‌اند، به نظر می‌رسد این
 معنی صحیح‌تر باشد.^۳

محراب، صدرخانه و شریفترین مکان خانه است؛ جمعش محاریب و نیز به معنی اتاق
 است، وضاح الیمن می‌گوید:^۴

رَبَّةٌ مَّحْرَابٌ إِذَا جِئْتَهَا لَمْ أَدْنِ حَتَّىٰ أَرْتَقِي سُلْمًا

صاحب غرفه‌ای که چون نزد او روم، نزدیک او نتوانم شد مگر از نردبان بالا روم.
 محراب، قبله و محراب مسجد نیز صدر آن و بهترین محل آن است و محرابهای
 بنی اسرائیل مسجدهایشان می‌باشد که در آن می‌نشینند، اصمعی می‌گوید:

عَرَبٌ ، قَصْرًا مَّحْرَابٌ مِي نَامِدُ بِرَأْيِ شَرَفِ أَنْ ، اَعْشَى سَرُودَةٌ اِسْت :

آودمیه صُورَ مَحْرَابِهَا سَلَى اَو دُرَّةٌ تُسَيِّفَتُ اِلَى تَاچِر

منظور از محراب در این بیت «کاخ» است، علوم اسلامی، ج ۱، ص ۱۰۰
 «محراب» مکانی است که مخصوص عبادت باشد چه از مسجد و چه از خانه.^۵

محراب در قرآن و تفاسیر

در قرآن مجید چهار مورد کلمه محراب و یک مورد به صورت محاریب آمده است.
 در سوره آل عمران آیه شریفه ۳۷، کلمه محراب به معنی منزلگاه و صومعه و

۱- علامه طباطبایی تفسیر المیزان ۱۷۴/۳.

۲- فرهنگ آنندراج ۳۸۶۹/۶. ۳- علامه طباطبایی تفسیر المیزان ۱۷۵/۳.

۴- لسان العرب، ذیل کلمه محراب. ۵- همان.

۶- علامه طباطبایی تفسیر المیزان ۱۷۵/۳.

عبادتگاه تفسیر شده است: فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ خداوند او را به نیکویی پذیرفت (از مقبولان درگاهش نمود) و او را به ترتیبی نیکو پرورش داد و زکریا را برای کفالت و نگهداری بر او گماشت (به او کرامتی کرد که) هر وقت زکریا به صومعه، عبادت مریم می آمد رزق و خوراک بسیاری می یافت (میوه زمستانی را در تابستان و تابستانی را در زمستان)، می گفت که ای مریم این روزی از کجا برای تو می رسد؟ پاسخ داد که این از جانب خداست؛ زیرا خدا به هر کس خواهد روزی بی حساب می بخشد.

در مجمع البیان آمده که محمد بن اسحاق گوید، مریم چون به جوانی و سن بلوغ رسید محرابی در مسجد برایش ساخته شد که در ورودی آن در وسط قرار داشت به طوری که فقط با نردبان می توانست به آن راه یابد مثل کعبه که جز با نردبان نمی توان به آن وارد شد.^۱ در تفسیر المنار ذکر شده است که محراب جلو نمازگاه و به طور مطلق صدر مجلس را گویند، به گفته ابن حریر، محراب جایی است که با پلکان به آن می توان راه یافت، محراب از نظر اهل کتاب به همان قربانگاه تعبیر شده است و نیز می گویند: مقصودهای است در جلو عبادتگاه که دری دارد و به وسیله پلکان کوچک چند پله ای به آن می توان وارد شد و کسی که در آن باشد از نظر مردم پنهان و پوشیده است.^۲ در تفسیر ابو الفتوح: از شعر عدی بن زید، محراب به روضه و باغ تعبیر شده است.^۳

كَذُمِّي الْعَاجِ فِي الْمَحَارِبِ أَوْ كَا
لَتَوْرِ مِنَ الْأَرْضِ زَهْرَةٌ مُسْتَنِيرٌ

مانند مجسمه های عاج که در محراب نهند یا مانند شکوفه ای که برگ گل های آن در زمین می درخشد. محراب به معنی مسجد در قرآن مجید: فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمَحْرَابِ^۴ فرشتگان زکریا را ندا دادند در حالی که او ایستاده نماز می گزارد در محراب؛ در تفاسیر

۱- آل عمران، آیه ۳۷.

۲- طبرسی الشیخ ابی علی الفضل بن الحسین، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، الجزء الاول، صفحه ۷۴.

۳- رشید رضا محمد المنار الجزء الثالث صفحه ۲۹۳.

۴- رازی ابو الفتوح، تفسیر، چاپ مرحوم شعرانی، ۲۳/۳.

۵- آل عمران آیه ۳۹.

منظور از محراب را مسجد (عبادتگاه) ذکر کرده‌اند. در آیه دیگر می‌فرماید: هَلْ أَتَيْكَ تَبَوُّؤُا الْخَصْمِ إِذْ تَسُوَّرُ وَالْمِحْرَابِ^۱؛ و [ای رسول خدا] آیا حکایت آن دو فرشته [به صورت خصم] به تو رسیده است که از بالای غرفه (عبادتگاه) داوود بی اجازه بر او وارد شدند؛ در این آیه نیز اشاره به عبادتگاه و مسجد می‌باشد. در سوره مریم نیز اشاره به عبادتگاه و محل نماز و دعا دارد. فَخَرَجَ عَلَيَّ قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا^۲ پس ما به یحیی در حالی که از محراب (عبادتگاه) بر قومش بیرون آمد وحی کردیم که تو و امت همه صبح و شام به تسبیح نماز قیام کنید.

تنها موردی که در قرآن مجید بصورت جمع (محاریب) آمده است آیه شریفه:

يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَائِيلٍ وَ جَفَانٍ^۳ می‌باشد.

یعنی: پریان می‌ساختند برای سلیمان آنچه می‌خواست از پرستشگاهها و پیکرها و کاسه‌ها، قراء، در باره این آیه شریفه می‌گویند منظور از محاریب و تمایل، تصویر انبیا و فرشتگان است که در مساجد کشیده شده تا مردم آن را ببینند و بیشتر عبادت کنند اما زجاج محاریب را تنها محرابی می‌داند که پیامبر در آن نماز می‌خواند. ابن اعرابی معتقد است محراب جایگاهی است که مردم در آن می‌نشینند و اجتماع می‌کنند.^۴

محراب در ادبیات فارسی

در ادبیات فارسی «محراب و مهر آب» به هر دو شکل شهرت دارد، مهر آب در ایران باستان در معبد مهر پرستان و محراب در مساجد مقدس بوده است. قبل از آن که محراب دوره اسلامی را مورد بحث قرار دهیم مختصری به تاریخچه مهر آب می‌پردازیم. مهر آب که باهائ هوز نوشته می‌شود محل بئع مهر در مهرآبه مهر پرستان بود، مهراب در بیشتر ادیان باستانی در بین ملل مختلف به شکلهای متفاوت وجود داشته است. بخصوص در ایران باستان که مهر پرستی رایج بود مهرآبه محل عبادت و پرستش مهر پرستان بوده است. ساختمان مهرآبه‌ها عبارت بوده از سه دالان بهم چسبیده که دالان میانی فراختر و دو دالان پهلوئی

۱- سوره (صاف) آیه ۲۱

۲- سوره مریم آیه ۱۱

۳- سوره سبا آیه ۱۳

۴- لسان العرب ذیل کلمه محراب

تنگتر و با سقف کوتاهتر بوده است ، در ورودی مهرابه‌ها کوتاه و باریک بود و بیشتر رو به خاور ساخته می‌شد . شاید به این خاطر که طلوع خورشید از آن جهت است .
مهراب که مقدسترین مکان مهرابه بود ، در صدر مهرابه ساخته می‌شد و در مهراب مجسمه مهر گذاشته می‌شد .

مهرابه‌ها را بزرگ نمی‌ساختند یکی برای آن‌که همانند غار باشند ، زیرا مهریان می‌پنداشتند که مهر در غار زاییده شده ، به همین جهت هر جا غار می‌یافتند بغ مهر را در غار نیایش می‌کردند و آن جا را مهرآبه می‌گفتند . در جاهایی که غار نبوده ، زمین را می‌کنند و در زیر زمین ایزد مهر را نیایش می‌کردند ، دیگر این که مهریان که برای نیایش بغ مهر به مهرابه می‌رفتند زود باهم مأنوس شدند و به همدیگر دل بستگی پیدا کنند و یار و برادر یکدیگر شوند . از این رو مهرابه‌ها گنجایش بیش از یکصد تن را نداشتند .

نمونه‌هایی از این مهرابه‌ها در ایران هنوز باقی است . از جمله مهرابه‌های غاری قدمگاه واقع در کوه قبله در ۴۰ کیلومتری خاور آذرشهر در آذربایجان که تبدیل به مسجد شده است . دکان داوود در ۳ کیلومتری سرپل ذهاب در استان کرمانشاهان ، غار اصحاب کهف در ۸۰ کیلومتری شمال باختری سبزوار و مهرابه‌های زیرزمینی قدمگاه نزدیک نیشابور . اما نسبت دادن سرچشمه محراب به کلیسا یا مهرآبی که در مهرابه‌های باستانی ایران وجود داشته است با توجه به بررسی مهرآب که در صدر مهرآبه‌ها قرار داشت و بغ مهر و مهربانان در آن واقع بود و قربانگاه در پیشانی کلیساها که اختصاص به قربانیها داشت و محراب در قبله مسجد که از مقدسترین مکانها محسوب می‌شوند . این هر سه ممکن است از نظر تقدس و نمادین بودن وجه مشترکی داشته باشند و با طاق‌نماها و روکاریهای اضافی و متفاوت با سایر قسمتهای بنا وجه تمایزی دارند ؛ اما به‌طور قطع نمی‌توان گفت که محراب مساجد برگرفته از قربانگاههای مسیحی و یا مهراب مهرابه‌های باستانی است^۱ .

محراب که تاریخچه آن مورد بررسی قرار خواهد گرفت ، در ادبیات فارسی به معانی و مفاهیم مختلفی به کار برده شده است .
فردوسی آن را به معنی قبله به کار برده است :

به یک هفته بر پیش یزدان بدند   مسپندار کآتش پرستان بدند
 که آتش بدان‌گاه محراب بود   پرستنده را دیده برآب بود
 دیده برآب داشتن پرستنده، منظور همان مهرآب مهرابه است و کلمه محراب اشاره بر این است که آتشگاه در آتشکده‌ها همان حرمت و اهمیت محراب در مسجد را داشت. رودکی در دو بیت زیر به مخاطب و خواننده چنین درس می‌دهد که عبادت باید همراه با خلوص تبت و صداقت و ایمان قلبی و دور از ریا و تزویر باشد:

روی به محراب نهادن چه سود   دل به بخارا و بتان طراز
 ایزد ما وسوسه عاشقی   از تو پذیرد نپذیرد نماز
 مولوی نیز در همین مقوله می‌گوید

وگره این چه نمازی بود که من بانو   نشسته روی به محراب و دل به بازارم

کنایه از این است که برای انجام یک فریضه و یک واجب نشسته‌ایم ولی دل مادر پی مسائل مادی و ظواهر زندگی است که خود نوعی ریا محسوب می‌شود. سعدی هم فرموده است:

کی دعای تو مستجاب شود   که به یک روی در دو محرابی

منظور این است که دل به دو معبود بگن خطاست و دعا و نمازی مقبول می‌افتد که رو به سوی یکتا معبودی هم‌تا باشد. در بیت دیگری صداقت و وفاداری و پای‌بندی به پیمان را بیان داشته است.

سراروی تو محراب است در شهر مسلمانان   وگر جنگ مغول باشد نگردانی ز محرابم

حافظ در توصیف ابروی کمانی یار که در نهایت به معبود بر می‌گردد، از قوس و کمان بالای محراب مدد گرفته که هم جنبه زیبایی و کمانی بودن ابرو و هم وعده گاه عشاق را خاطر نشان ساخته است:

دیشب به سیل اشک ره خواب می‌زدم   خطی به یاد نقش تو بر آب می‌زدم

ابروی یار در نظر و خرقه سوخته   جامی به یاد گوشه محراب می‌زدم

و در بیت دیگری بیان داشته است:

در نمازم خم ابروی تو با یاد آمد   حالتی رفت که محراب به قریاد آمد

حکایت از این دارد که نماز جلوه گاه معبود است (اشاره به گرایشهای باطنی و عرفانی است) می‌گوید در نماز همه چیز جز تو را از یاد بردم به طوری که محراب زبان به شکایت و اعتراض

گشود و برخی بر این عقیده‌اند که در نماز آن چنان محو تنها معبود شدم که محراب نیز با من هماهنگی و همیاری نمود و زبان به تحسین گشود:

حافظا سجده بر، ابروی چو محرابش بر که دعایی ز سر صدق جز آن جانکنی

در این بیت نیز ضمن این که ابروی معبود و یار به کمان و قوس محراب تشبیه شده باز هم مراد این است که هنگام دعا و نیایش «مایوی الله» را باید از یاد برد.

نماز در خم آن ابروان محرابی کسی کند که به خون جگر طهارت کرد

اشاره دارد که ابروی یار همانند کمان میانی محراب خمیده و زیبا و جذاب و شایسته عبادت است و آن عبادتی آمیخته به صداقت و قابل پذیرش الهی است که از صمیم قلب و با حضور کامل انجام پذیرد.

تاریخچه محراب

معنی لغوی محراب و موارد آن در قرآن مجید و تفسیرها بررسی شد، پی می‌گیریم که محراب از چه زمانی و با چه شکل و هیأتی به‌عنوان یک نماد مقدس و نشانه و قبله‌نمای مسجد و در چه مکانی معمول گردید.

در مسجد الحرام به خاطر در میان بودن کعبه، امام و نمازگزاران می‌توانند در هر کجا و روی به هر طرف کعبه به نماز بایستند، زیرا هر رکن و هر گوشه کعبه به منزله محراب است. در اخبار مکه آمده است که «ابوالولید از پدر بزرگش از سفیان از ابن ابی نجیح از عبدالله بن عمرو بن عاص نقل می‌کند که خانه کعبه همه جایش قبله است در عین حال پیش روی آن، قبله کعبه است و اگر به آن جادست نیافتی به جایی که پیامبر (ص) روز فتح مکه پیش روی کعبه برابر سنگ سپیدی که آن جاست نماز گزاردند و سپس هر دو دست خود را بلند کرده و فرمودند این قبله است». ازرقی می‌گوید: «ابوالولید از پدر بزرگ خود سفیان بن عیینه نقل می‌کند که گفته است، نخستین کسی که صفهای دایره‌وار بر گرد کعبه معمول کرد خالد بن عبدالله قسری بود، پدر بزرگم از عبدالرحمان بن حسن بن قاسم بن عقبه ازرقی از پدرش نقل می‌کند که مردم نمازهای تراویح ماه رمضان را در بالای مسجد الحرام می‌گزارند پشت مقام ابراهیم بر جای بلندی، نیزه (نشانه‌ای، زوینی) نصب می‌کردند و امام مسجد پشت آن نشانه می‌ایستاد و مردم پشت سرش اقتدا می‌کردند. در عین حال هر کس دلش می‌خواست با امام

مسجد نماز می‌گزارد و هر کس مایل نبود می‌توانست طواف کند و نماز طوافش را پشت مقام ابراهیم بگزارد^۱. در مسجد مدینه ، که به وسیله خود پیامبر و مسلمانان پایه گذاری شد ، در تواریخ ، نشانی از وجود محراب نیافته‌ایم ؛ واقدی از قول راویان ، به محراب ، یعنی محل به نماز ایستادن پیامبر ، اشاره‌ای این چنین دارد : «پیامبر (ص) روزهای جمعه کنار ستونی که دارای دو لبه بود می‌ایستاد و خطبه می‌خواند و خیال می‌کنم آن ستون از چوب درخت کنار بود و نزدیک محراب قرار داشت و رسول خدا به آن تکیه می‌کرد...»^۲.

ابن بطوطه ایجاد محراب را در مسجد مدینه به دوره عثمان نسبت می‌دهد و می‌گوید : در دوره عثمان باز هم بر مساحت مسجد افزوده شد عثمان در تعمیر مسجد جدی وافر نمود... سقف آن را با چوب ساج پوشانیده محرابی هم برای مسجد ترتیب دادند ، لکن برخی گفته‌اند اولین محراب را در اسلام مروان بنا کرد و برخی دیگر این ابتکار را به عمر بن عبدالعزیز که والی ولید بن عبدالملک بود نسبت داده‌اند^۳.

سهودی نیز محراب مسجد مدینه را به عمر بن عبدالعزیز نسبت می‌دهد . و می‌گوید : «مسجد شریف نبوی در دوران پیامبر (ص) و در عهد خلفای بعد از او محرابی نداشت و اولین کسی که محراب را احداث نمود عمر بن عبدالعزیز در حکمروایی ولید... و مصلاهی پیامبر در محل صندوق و در محلی که امروز محراب مرمری بلندی می‌باشد بوده است»^۴.

علامه مجلسی معتقد است که طبق اخبار و دلایل و قراین ، معلوم شده که محراب مسجد النبی (ص) در مدینه نیز نسبت به آنچه که در زمان پیامبر بوده تغییر یافته است.^۵ در باره محراب مسجد کوفه که از اولین مساجد ساخته شده در خارج از شبه جزیره عربستان می‌باشد و در تاریخ ، دارای اهمیت بسیاری است اختلاف نظر وجود دارد که آیا از همان ابتدای ساختمان یا در سالهای بعد دارای محراب شده است . از اشاره یعقوبی به خطای ولید بن عقبه بن ابی معیط والی عثمان در محراب کوفه چنین بر می‌آید که مسجد کوفه در زمان عثمان

۱- ازرقی ، محمد بن عبدالله ، اخبار مکه ، الجزء الثانی ، صفحه ۳۵۳.

۲- واقدی ، محمد بن سعد طبقات ، ج ۱ ، ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی ص ۲۳۶.

۳- ابن بطوطه ، محمد بن عبدالله رحله ، الجزء الاول ، ص ۱۷۰.

۴- سهودی ، علی بن احمد ، وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی الجزء الاول ص ۳۷۰.

۵- مجلسی ، شیخ محمد باقر ، بحار الانوار ج ۸۱ ، ص ۵۴.

و شاید هم از ابتدا دارای محراب بوده است.^۱ ابن بطوطه می‌گوید: «مسجد کوفه دارای آثار قدیمه و متبرکه‌ای است که از جمله مقابل محراب از طرف راست اتاقی است که می‌گویند مصلاهی حضرت ابراهیم خلیل بوده و نزدیک آن محرابی وجود دارد که گرداگرد آن را به وسیله چوبهای ساج بلند گرفته‌اند و آن محراب علی بن ابی طالب (ع) بود که ابن ملجم شقی در همین جا بر سر آن حضرت زخم زد و مردم برای نماز به آن محراب می‌روند»^۲.

علامه مجلسی می‌نویسد: «کعبه و جهت آن، به محراب معصوم شناخته می‌شود... بنای مسجد کوفه یا بنای قبل از زمان امیرالمؤمنین علیه السلام توافق ندارد ولی به گمان من آن محراب، همان محراب امیرالمؤمنین است که در آن به نماز می‌ایستاد»^۳.

همان‌طور که از عنوان مقاله بر می‌آید هر محرابی در حکم قبله‌نمای آن مسجد است، از همان ابتدا ملاک تشخیص قبله درست در مساجد، محراب معصوم بوده است، یعنی محرابی که معصومی در آن نماز خوانده است.

حرّ عاملی^۴ در کتاب الصلاة می‌گوید: «تلاش در شناختن قبله در حالت شبهه، عمل به محراب معصوم و جهت آن واجب است»^۴.

احتمال می‌رود که ساختن محراب در مسجد کوفه قبل از محراب مسجد مدینه باشد زیرا آنجا سرزمینی بود که قبل از اسلام مذهب زرتشت حاکمیت داشت و در معابد زرتشتی، آتشگاه مکان مقدسی بود که هنگام دعا و نیایش به گرد آن جمع می‌شدند. توجه به این که مسلمانان هنگام فتح سرزمینها، معابد دین قدیمی آنها را با تغییراتی تبدیل به مسجد می‌کردند، آتشدان آتشکده‌ها و قربانگاه مسیحی را از بین می‌بردند و به جای آن محرابی در دیوار قبله می‌ساختند تا هم جهت قبله و کعبه مشخص شود و هم هنگام دعا و نماز روی بدان بایستند. به همین مناسبت بعید نیست که مسلمانان در مساجد نو بنیاد از ابتدا محراب یا قبله‌نما ایجاد می‌نمودند.

آندره گدار باستان‌شناس معروف فرانسوی معتقد است مساجدی که در ایران ساخته می‌شد از همان ابتدا دارای محراب بودند: «از همان اوایل تسلط مسلمین بر ایران، اهالی

۱- رک، یعقوبی احمد بن ابی یعقوب، تاریخ المجلد الثانی، ص ۱۶۵.

۲- ابن بطوطه الجزء الاول ص ۲۷۰ و رک. ابن جیبر رحلة الطبعة الثانية ص ۲۱۱.

۳- رک، مجلسی بحار الانوار المجلد ۹۷ کتاب المزار.

۴- رک. حرّ عاملی شیخ محمد بن الحسن وسائل الشیعه، المجلد الثالث ص ۵۱۰.

مغرب ایران مساجدی برای خود ساختند . این مساجد همان ساختمان معابد ساسانی بود که ظاهراً آن را به صورت دیگری آراستند . چهار تاق مرکزی را به سوی دیوار جنوبی رانده و صحن آتشگاه آن را مبدل به محراب نمودند . در برابر این غرفه‌های عریض ، مؤمنین در هوای آزاد مراسم نماز و دعا به جا می‌آوردند^۱ .

در بین ولایات و سرزمینهای مفتوحه شمالی مسلمانان ، مسجد اموی دمشق از اهمیتی خاصی برخوردار است ، بیشتر منابع ، محراب آن را به ولید بن عبدالملک نسبت داده‌اند : «ولید کنیسه قدیمی را ویران ساخت و دستور بنیان مسجد را در ذی القعدة سال ۸۶ هجری صادر نمود و محرابی ساخت... گفته‌اند کف تمام این مسجد قطعه قطعه و قالب‌بندی بود و دیوارها به اندازه قد یک انسان با سنگ مرمر تزئین شده بود و بر بالای مرمرها ورقه‌هایی طلایی و سبز و قرمز و آبی و سفید بود که بر روی آنها سایر شهرها به تصویر کشیده شده بود و کعبه نیز بر بالای محراب و نقش سایر سرزمینها در سمت راست و چپ قرار داشت»^۲ .

اگر ساختن محراب از ابتدا در مسجد کوفه و محراب در مسجد اموی دمشق پس از ویران نمودن کنیسه به دست ولید بن عبدالملک درست باشد ، قطعاً مورد مخالفت مسلمانهای متعصب قرار گرفته ، زیرا در آتشکده زردشتیان و کلیساها و معماری مذهبی مسیحیان مکان مقدسی به نام قربانگاه وجود داشته است که محراب را عده‌ای برگرفته از آن می‌دانند .

حرّ عاملی در ابواب احکام المساجد ، بابتی در کراهت محاریب داخل مسجد دارد که : محمد بن حسن با استناد به محمد بن احمد بن ... از طلحة بن زید از جعفر از پدرش از علی علیه السلام که هرگاه در مساجد محرابهایی می‌دیدند می‌شکستند و می‌گفتند همانند قربانگاههای یهود است^۳ .

تواریخ ، ساختن نخستین محرابها را در برخی مساجد به ولید بن عبدالملک نسبت داده‌اند . «محراب مسجد مدینه در بین سالهای ۸۸-۹۱ هجری در زمان ولید بن عبدالملک توسط عمر بن عبدالعزیز بنا گردید ، نمونه دوم آن در زمان ولید به دست والی وی قره‌بن

۱- گذار ، آندره (مقاله) تاریخ تمدن ایرانی ۱۴۵ استاد ایرانشناس ص ۳۱۰ .

۲- ابی‌الفداء الحافظ بن کثیر ، البلاة و النهایة ، مجلد الخامس ص ۱۲۹ .

۳- رک : حرّ عاملی ، محمد بن الحسن وسائل الشیعه جلد الثالث ص ۵۱۰ .

شریک ۹۲-۹۴ هجری در جامع عمرو بن عاص در فسطاط ساخته شده است.^۱ ظاهراً از بین محرابها قدیمی ترین محرابی که به دست آمده، محرابی است که در یک مسجد قدیمی بغداد کشف شده و احتمالاً به وسیله منصور خلیفه عباسی از سوریه به عراق برده شده است. این محراب شامل یک تخته سنگ مرمر یکپارچه و دارای یک تاق هلالی شکل صدفی رنگ زیباست که بر روی ستون نقش شده و یک ردیف خطوط تزئینی بر روی آن دیده می شود.^۲

معماری محراب

ساختمان محراب نیز مثل سایر بناها دارای یک شکل ابتدایی بوده که به مرور زمان دگرگون شده و تکامل یافته است.

اما در مورد شکل و انگیزه ساختن محراب آن نیز مانند زمان ساختن آن اختلاف وجود دارد. نویسنده کتاب «معماری اسلامی» در باره هدف از ایجاد محراب در مسجد می نویسد: «به عقیده ما محراب دارای مفهوم نمادی بسیار ناب و ژرفی است اما این بدعت از نظر فقهای مدینه جز به عنوان نمادی از حضور پیامبر در این نقطه از خانه او قابل توجه نبوده، بنابراین محراب فقط نمایانگر حضور پیامبر و شخص او بود و نه نشانگر یک صدر کوچک که جهت تعیین و بزرگداشت جای استقرار خلفا یا ائمه ساخته شده باشد... محراب مقام و منزلتی رفیع داشت و هرگز با صدر تالارهای تشریفات قابل قیاس نبود...» شکل محراب برای امام ایجاد احترام نمی کرد بلکه برعکس این محراب بود که به سبب رکوع و سجده‌ی امام در آن، عزت و افتخار می یافت. به همین روی محراب در همه جا مطابق نمونه‌ای که در مدینه پدید آمد به شکلی تبدیل شد که نشانگر حضور شخص پیامبر (ص) در اقامتگاهش بود شکلی که مبین معنای تزیینات کاملاً استثنایی محراب، نه تنها در مسجد جمعه یا محل حضور خلق و ائمه جماعت، بلکه در همه مساجد بود.^۳

۱- رک: السهردی، وفاء الوفاء، ص ۳۷۰.

۲- کونل «ارنست»، هنر اسلامی ترجمه هوشنگ طاهری، ص ۲۶.

۳- پاپا دوپولو، الکساندر، معماری اسلامی ترجمه دکتر حشمت جزئی صفحه ۲۱.

اگر هدف از ایجاد محراب، نشان دادن جای قرارگرفتن پیامبر و حضور ایشان در خانه‌اش دانسته شود، تا باقی بماند، شاید اگر معمار در کشیدن شکل انسان مجاز می‌بود، می‌توانست به همان گونه که شمایل حضرت مسیح را زینت بخش کلیسا می‌کنند، تمثالی نیز از پیامبر تهیه کند.

در هنر یونانی، هلنی و رومی و بیزانسی پیکره‌مورد احترام را معمولاً در جلو یک فرورفتگی دیوار (ناقدیس یا ناقچه) که حالت قاب یا زمینه را ایفا می‌کرد قرار می‌دادند، و هرگاه پیکره عظیم بود، فرورفتگی به غرفه‌ای بزرگ تبدیل می‌شد و معمولاً این فرورفتگی متناسب با پیکره بود. برخی می‌گویند ناقچه یا فرورفتگی در دیوار که بدان محراب گفته می‌شود بی‌چون و چرا از پدیده‌های هنر مقدس اسلامی است و در عمل از عوامل عادی آداب دینی شده است. در مسجد النبی مدینه بنابر بعضی اسناد گویا یک نشانی ساده‌تر برای نمودار ساختن قبله وجود داشته است که عبارت بود از صفحه‌ای از سنگ که جایگاه ایستادن پیامبر اکرم را به نمازجماعت نشان می‌داد. بدین ترتیب محراب در مساجد نه تنها در محور بنا، بلکه در مسیری عرفانی قرار دارد که مستقیماً به مکه منتهی می‌شود و نمادی از کعبه را به نمایش می‌گذارد، محوری که به منزله عقربه قطب‌نمایی عرفانی بود که قطب اسلام را بی‌وقفه به مؤمنان نشان می‌داد. معمولاً ساختمان هر محرابی از دو قسمت افقی (زمینی) و عمودی (دیواری) تشکیل می‌شد. قسمت کف به اندازه طول قد یک انسان و کمی گودتر از سطح زمین برای قرارگرفتن پیشنماز می‌باشد، قسمت روی دیوار به منزله نماد و سمبلی از کعبه بود که شکل کلی آن به صورت ناقه‌نمایی فرورفته در دیوار قبله مسجد و در وسط آن قوسی شکسته یا نیم‌دایره تعبیه شده بود که با بهترین نوع تزیین می‌گردید.

هنرمندان، محراب را عرصه هنرنمایی خود قرار داده‌اند تا قبله نمازگزاران خالی از لطایف هنری نماند و عابد را در خلوص و صفای عبادتش یاری دهد و خود نیز از این راه ثواب و اجر اخروی کسب نماید. در هنر تزیینی ایران محرابها هم از گوناگونی کم‌نظیری برخوردار شد، چنان که کمال هنر گچ‌بری و کاشی‌کاری در آراستن محرابها نمایان گشت. بطوری که محراب مزین‌ترین جای مسجد شد و این تزیین در تمامی قسمتی از دیوار که آن را

در بر می گرفت گسترش یافت .

فیلیپ حتی می نویسد : «محراب نیم دایره و هم تاق نمای نعل اسبی را اولین بار در مسجد اموی دمشق ساختند»^۱ البته این مسجد دارای محرابهای متعددی است که همه در دیوار قبله با فاصله های معین تعبیه شده است .

روی هم رفته هنرمندان ایرانی از قرن سوم هجری به تزیین محراب روی آورده اند و یک نمونه از آن مسجد عتیق یا مسجد جامع شیراز است که در سال ۲۸۱ هجری به دستور عمرو بن لیث بنا شد بر اثر زلزله و عوامل دیگر چندبار دچار آسیب و ویرانی شده است ، که البته تشخیص شکل اصلی بنا را کمی دشوار می کند ولی گچبری عمیقی در قسمت زیر تاق محراب این مسجد به چشم می خورد ، محراب مسجد جامع نایین را هم با گچبری تزیین کرده اند و در نقش آن از کثیرالاضلاعهای هشت ضلعی و اشکال هندسی ساده و گل‌های مختلف استفاده شده است ، گرچه محراب مسجد جامع نایین و شیراز از برخی جهات شباهت زیادی باهم دارند ولی به نظر می رسد که مسجد شیراز قدیمی تر از مسجد جامع نایین باشد .

زیباترین و پیچیده ترین گچبریها در زمان سلجوقیان انجام گرفته است ، در این عصر با کتیبه هایی که نقش مفصل و پرکار داشتند اطراف محراب را می پوشاندند . قسمت بالا و اطراف تاق نوک نیز تا تاقچه ای را حاشیه ای احاطه کرده بود و معمولاً در بخش بالا حاشیه زیباتری با نقشهای درشت گچبری می کردند و معمولاً کتیبه هایی با نقشهای پرکار اطراف محراب را می پوشاندند . اطراف تاق مرکزی ، حاشیه مستطیلی منقوش می شد و طرحها عبارت بودند از نقوش اسلیمی ، نقش مو و تارک و برگهایی که سوراخ شده و شکل لانه زنبوری به خود گرفته بود^۲ .

در مسجد جامع اردستان که بسال ۵۵۵ هـ - ۱۱۶۰ میلادی ساخته شده سه محراب وجود دارد که از لحاظ تزیین ، یکی از دیگری بهتر است^۳ .

تزیینات و گچبری محرابها در دوره مغول نیز ادامه یافت ، محراب مسجد جامع اورمیه از بهترین آثار این دوره محسوب می شود . این محراب بزرگ که در زمان سلطنت اباقا

۱- حتی فیلی ۱ ، تاریخ عرب ، جلد اول ترجمه ابوالقاسم پاینده ص ۳۴۰ .

۲- رک : زمانی ، عباس (مقاله) ، معماری ایران به قلم ۳۳ پژوهشگر ایرانی گرد آورنده آسیه جوادی صفحه

۱۷- ۷۱۳ .

۳- رک : اسماعیل علام ، نعمت ، فنون الشرق الاوسط فی العصور الاسلامیه : صفحه ۱۰۴ .

به سال ۶۷۶ هـ ۱۲۷۷ ساخته شده، بلندی آن ۷ متر و ۲ سانتی‌متر و عرض آن ۵ متر و ۴۸ سانتی‌متر است گچ‌بری بسیار زیبای آن شبیه پارچه توری است. چند کتیبه جالب توجه در میان طرحهای گچی کنده شده است.

مسجد ورامین نیز که در سالهای ۷۲۲-۷۲۶ هجری در زمان ابوسعید پسر الجایتو بنا شده است، از جمله محرابهای مشهور با تزئینات کاشی‌کاری و سفال لعابدار است سه محراب در مرقده مطهر حضرت امام رضا (ع) در مشهد می‌باشد که ساخت محمد بن ابی طاهر است ۶۱۲ هـ / ۱۵-۱۲۱۶ م. این شخص از خانواده‌های کاشانی بود که سفال‌سازی را به میراث از پدر برگرفته بود. از محرابهای دیگر حرم مطهر حضرت امام رضا محرابی است با امضای ابوزید و به تاریخ ۶۱۲ هـ این محراب با قدرت معماری طراحی شده، و ناقهای هلالی تو در تو ظاهر در هم پیچیده‌ای به آن داده است. محرابهای معروف دیگر کاشی‌کاری شده عبارتند از: محراب مسجد میدان کاشان که فعلاً در مجموعه اسلامی موزه برلین نگهداری می‌شود. سازنده آن حسن بن عربشاه است که در سال ۶۲۳ هـ ۱۲۲۶ م ساخته شده است.

محراب امام‌زاده یحیی در ورامین را علی بن ابی طاهر بنا کرده و شبیه محراب مسجد میدان کاشان است، محراب مسجد جامع اصفهان و مسجد یزد نیز از محرابهای شگفت‌انگیز و عالی به‌شمار می‌رود. نقش کاشی موزائیک یا کاشی هفت‌رنگ محرابهای این مساجد کم‌نظیرند^۱. از دوره صفوی نیز محرابهایی با تزئینات گچی و کاشی‌کاری باقی مانده است. یکی از آنها که به زمان شاه اسماعیل صفوی نسبت داده می‌شود مسجد جامع ساوه است. در محوطه زیر گنبد محراب، گچ‌بری قشنگی است که با رنگهای مختلف نقاشی شده است.

منابع و مآخذ

۱- قرآن مجید - ترجمه الهی قمشه‌ای

۲- آندراج، محمدشاه بن غلام محیی‌الدین، فرهنگ، چاپ خیم ۱۳۳۵ شمسی.

۳- ابن بطوطه، رحلة دارالحدائث الطبعة الثانية، لبنان، بیروت ۱۳۸۴ هـ.

- ۴- ابن جبیر ، ابی الحسین محمد بن احمد . رحلة الطبعة الثانية ، بیروت ، داررضا در ۱۳۸۴ هـ .
- ۵- ابی الفداء ، الحافظ بن کثیر ، البداية و النهاية ، دارالفکر ، بیروت ، ۱۳۹۸ هـ / ۱۹۷۸ م .
- ۶- ابن منظور ، الامام العلامة ، لسان العرب ، طبعة جديدة ، بیروت دارالاحیاء التراث العربی ۱۴۰۸ هـ .
- ۷- الازرقی ، محمد بن عبدالله ، اخبار مکه و ما جاء بها من الآثار ، مكتبة خيوط ، بیروت ۱۹۶۴ م .
- ۸- پاپادوپولو ، الکساندر معماری اسلامی ترجمه حشمت جزنی ، تهران مرکز نشر فرهنگی رجاء ۱۳۶۸ هـ .
- ۹- حامی ، احمد ، بیغ مهر ، چاپ یکم داورپناه ۱۳۳۵ هـ .
- ۱۰- حتی ، فیلیپ ، تاریخ عرب ، جلد اول ترجمه ابوالقاسم پاینده ، نبریز کتابفروشی حاج محمد باقر کتابچی حقیقت ۱۳۴۴ هـ چاپ خوشه ۱۳۶۹ چاپ اول جلد دوم .
- ۱۱- حرّ عاملی ، الشیخ محمد بن الحسن ، وسائل الشیعه ، بیروت ، دارالاحیاء التراث العربی .
- ۱۲- رازی ابوالفتوح تفسیر چاپ مرحوم شعوانی ، قم ، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی ، ۱۴۰۴ هـ .
- ۱۳- رشیدرضا ، محمد تفسیر المنار ، اجزاء الثالث ، دارالمعرفة ، بیروت لبنان .
- ۱۴- زمانی عباس (دکتر) معماری ایران به قلم ۳۳ بزوهشگر ایرانی گرد آورنده آسیه جوادی ، «مقاله»
- ۱۵- السهودی ، نورالدین علی بن احمد ، وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی ، مكة المكرمة ، دارالبار ، ۱۳۷۴ هـ .
- ۱۶- علامه طباطبایی تفسیر المیزان ، المجلد الثالث ، قم ، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان ۱۳۹۱ هـ .
- ۱۷- الطبرسی ، الشیخ ابی علی الفضل بن الحسن تفسیر مجمع البیان فی تفسیر القرآن ، بیروت ، لبنان ، دارالمعرفة ۱۴۰۸ هـ .
- ۱۸- علام ، نعمت اسماعیل ، فنون الشرق الاوسط فی العصور الاسلامیة ، دارالمعارف ، مصر ۱۹۷۴ م .
- ۱۹- کونل ، ارنست ، هنر اسلامی ، ترجمه هوشنگ طاهری ، تهران ، نوس ۱۳۶۸ چاپ سوم .
- ۲۰- گدار ، آندره (مقاله) ، تاریخ تمدن ایرانی ۱۴ استاد ایرانشناس ترجمه جواد محبی چاپ تمدن ، انتشارات گوتبرگ ۱۳۳۹ هـ .
- ۲۱- مجلسی ، الشیخ محمدباقر ، بحار الانوار بیروت دارالاحیاء ، التراث العربی ، ۱۴۰۳ هجری ۱۹۸۳ م .
- ۲۲- واقدی ، محمد بن سعد کاتب ، طبقات ، ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی ، تهران ، مشرنو ، ۱۳۶۹ هـ .
- ۲۳- ویلبر ، دونالدن ، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان ، ترجمه عبدالله فریار ، تهران بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۴۶ هـ .
- ۲۴- الیعقوبی ، احمد بن ابی یعقوب ... ابن واضح الکاتب ، تاریخ ، بیروت ۱۳۷۹ هـ .
- ۲۵- یورکهارت ، تیتوس ، هنر اسلامی ، زبان و بیان ، ترجمه مسعود رجب نیا ، تهران ، سروش ۱۳۶۵ هـ
- 26- POPE , ARTHUY , UPHAM , A Survey OF, Persian , ART
MANAFZADEH GROUP, TEHERAN